

Єршов В.О. (Житомир, Україна)

**Особливості організації та функціонування художнього факту
в польській мемуаристичній літературі Правобережної
України доби романтизму**

Художній факт – складно структурований концепт польськомовного мемуаристичного тексту Правобережної України доби романтизму, де сформувалася багаторівнева система його об'єктивного існування та суб'єктивного використання. В залежності від мети тексту один і той же факт набуває власного «руху» у мемуаристичному мегатексті, що є даниною авторського відтворення та перетворення Правобережного часопростору.

Ключові слова: художній факт, концепт, текст.

Художественный факт – сложно структурированный концепт польскоязычного мемуаристического текста Правобережной Украины периода романтизма, в которой сформировалась многоуровневая система его объективного существования и субъективного использования. В зависимости от цели текста один и тот же факт набирает собственного «движения» в мемуаристическом мегатексте, что является данностью авторского отображения и перевоплощения Правобережного хронотопа.

Ключевые слова: художественный факт, концепт, текст.

Literary fact is a intricately structured concept of the Polish-language memoirs text of Pravoberezhna Ukraine during the Romantic movement period . It has a multilevel system of its objective existence and subjective usage. Depending on the fact objective, the Fact starts its movement in the memoirs mega text that is the feature of the author's reflection and recreation of the Pravoberezhzhia chronotopos.

Key words: literary fact, concept, text.

Жанровизначальною та стильоутворюючою прикметою мемуарів є наявність та функціонування в тексті фактів, які, як стрижньова домінанта жанру, мають досить різноманітну, різнобарвну та різнохарактерну природу й відіграють роль своєрідного композитора в її організації. Важливою конвенцією літературознавчого аналізу мемуаристичного тексту є розуміння і потрактування факту як явища, перш за все, художнього, що є відмінним та нетотожним факту історичному або, ширше, – науковому. Однією з головних ознак останнього є його реальність, тобто протилежність вигаданому з характеристикою: істинність, конкретність, одиничність, на відміну від абстрактності та узагальненості факту художнього. Художній факт мемуаристичного тексту, як результат творчої роботи автора з перетворення

світу, є підсумком емпіричного досвіду, мистецьким узагальненням, наслідком активної естетичної та етичної думки митця слова.

Художні факти мемуаристичного тексту генетично пов'язані і тяжіють до явищ та подій суспільно-політичного життя. Але їх естетичні значення та художні властивості у тексті можуть відігравати лише допоміжну роль – додаткового свідчення до цієї ж суспільно-політичної події. Іншими словами, художній факт мемуаристичної літератури, як правило, має вторинний характер по відношенню до суспільних подій, які відбулись у минулому часі. Тому він у мемуаристичному тексті має уточнюючий характер власного коментарю до події, що вже відбулася. Художній факт є оцінкою або, точніше, сучасним автору баченням історичної події в актуальній для нього інтерпретації, що може передбачати також ретроспективне його корегування, яке є результатом та наслідком творчого процесу.

Сучасне сприйняття художнього факту полягає також у тому, що для мемуарів характерна «суб'єктивність підходу до зображення історичних подій та людей» [1, 338], з чим не можливо не погодитись. Це приводить до того, що виникає певна роздвоєність рецепцій, які можна умовно коментувати як романтичне двійництво у сприйнятті об'єктивних подій. Така особливість художнього мемуаристичного факту є продуктом суб'єктивного перетворення дійсності та її творчим переосмисленням, на «переобробку» якого вплинули, або могли вплинути не тільки такі вагомні та значущі компоненти авторської свідомості, як віросповідання, виховання, освіта, духовне середовище та моральні цінності, а також: вік, стать, соціальне становище, матеріальний стан, нарешті, настрій, погода, навіть час доби.

Однак наближення факту художнього до факту історичного може бути максимальним, і в такому випадку можна говорити про правдивість художнього факту, яка є, безперечно, художньо-умовною. Очевидно, такий збіг обставин дозволив відомому письменнику Правобережжя ХІХ ст. Г. Жевуському радіти з того, що в рукописі Бартоломія Міхаловського «є ряд невігаданих фактів і відвертих спостережень» [2, 2]. У цьому випадку варто зробити одне уточнення: документалізм або фактажність у художньому творі повинні мати певну межу, яка буде відділяти мемуари від підручника з історії, і тим самим залишити за твором літературну претензію – зазіхання, це з одного боку. З іншого, – у мемуаристичному тексті є обов'язковий прихований автокоментар та самовиправдання, які виявляються у потужних суб'єктивних сублімаціях, що, власне, і наділяє мемуаристичний текст актом творчості. Така властивість художнього факту у мемуаристичній літературі – є органічною особливістю як мемуарно-щоденникових жанрів, так і наративно-хронологічного стилю художньої літератури тощо.

Як правило, історичні факти у «чистому» вигляді у польськомовній мемуаристичній літературі періоду Просвітництва та романтизму зустрічаються досить часто. Їх можуть містити історичні документи, цитати, передрук «суміжних» матеріалів, наприклад, газетних статей, статистичних довідок або наукових викладок та ін., що потрапили до тексту мемуарів. Таки факти рясно використовує К. Качковський у «Щоденнику подорожі до

Криму, що відбулась у 1825 р.», А. Пжездецький у «Поділ, Волинь, Україна. Картини місць і часів», Ю. Крашевський у «Спогадах Одеси, Єдисану та Буджаку. Щоденник поїздки з 22 червня по 11 вересня 1843 року» чи «Спогади Волині, Полісся та Литви», чужі листи, газетні повідомлення, цитати з наукових видань рясно наводить Є. Івановський у «Польських мемуарах з різних часів», «Спогадах минулих років» та «Спогадах про польські часі давні та й ще давніші», Т. Бобровський у «Мемуарах мого життя» детально цитує юридичні документи комісії з селянських справ, багато сторонніх вставок містять «Рамоти старого Детюка про Волинь» А. Анджейовського, а Г. Олізар у своїх «Мемуарах».

Цей процес мав, так би мовити, і зворотній характер, коли факт з мемуаристичного тексту потрапляв до художнього твору. «Брав Крашевський декілька якихось мемуарів, діаріушів, іноді зібрання кореспонденції, белетризував почерпнуті звідти сюжети, доробляв як-небудь маргінесову фабулу повісті, частіше всього – достатньо убогу», – досить тенденційно коментує творчий процес видатного письменника В. Двожачек [3, 29]. Але, якщо також врахувати думку родичів Я. Д. Охоцького, які дорікали Ю. Крашевському за компіляції з мемуарів кривих, то можна вважати такий шлях досить розповсюджений та прийнятий, до речі, не тільки в ті часі. Щось подібне ми бачимо в повісті «Кардіатрікон» (1979 р.) російського письменника Сергія Тхоржевського [4, 5-90], який створив свою документальну повість слід у слід за переказом «Мемуарів» Г. Олізара, змінюючи олізарівське «я» на тхоржевське «він». Очевидно, відчуваючи епігонську змістовність твору в наступному виданні «Кардіатрікону» жанр було змінено з документальної на менш зобов'язуючий – історичну повість [5, 3-70]. Однак, і випадки з Ю. Крашевським, і безліч наступних яскраво свідчать лише про те, що дифузія між історичним чи документальним романом, повістю, оповіданням і т. д. має досить потужну взаємодію, де зв'язок з мемуаристичними жанрами проглядається навіть більше, ніж можна уявити.

На цих прикладах примхливе життя мемуаристичного факту не вичерпується. На якомусь етапі мемуаристичний факт може стати вже не тільки фатом художнього тексту, але й наукового, де він буде використовуватись як об'єктивний. Так, наприклад, у наукових розвідках Б. Бартніцької різножанрові твори Г. Жевуського є документами XVI – XIX століть, що містять варіанти та особливості номінації осіб минувшини: «Відсутність словника XIX-столітньої польщизни обумовлює потреби вивчення текстів того часу як єдиного джерела знань про засоби функціонування тогочасної лексики» [6, 1]. Вчений розглядає мемуари, романи, гавенди письменника, як наукові документи позначеної доби.

Поетична особливість художнього факту в мемуаристичній літературі – це наявність авторського потрактування, яке знаходить своє виявлення у коментарі, місці його розміщення у тексті, повноті або неповноті авторського повідомлення. Будучи по природі своїй індивідуальним, поодиноким, територіально та часово фіксованим – у художній тканині мемуаристичного

тексту факт сприяє виявленню авторської концепції події, яка, як правило, має історичне або реальне походження, тобто свою легенду. У цьому випадку структурним елементом поезики художнього факту в польськомовній літературі кінця XVIII – першої половини XIX століть є його відмінне авторське наповнення, іншими словами, – переосмислення. Цікаво, що в такому випадку художній факт набирає додаткових рис, серед яких – самостійний рух, емоційна насиченість, нарешті, інше життя в новому оточенні, що в науковій літературі трактується, як «нове прочитання». У новооблаштованому просторі, а саме – мемуаристичному тексті, факт отримує, іншу оцінку та якість, відмінне значення, і, нарешті, друге життя, що дозволяє говорити вже про цей факт, як про факт художній.

Наведемо приклад руху мемуаристичного факту в мегатексті правобережної мемуаристики. Як відомо, польська громадськість Правобережжя під час російсько-французької війни 1812 р. займала вичікувальну позицію. Події того часу знайшли досить обмежене відображення у польськомовній мемуаристичній літературі Правобережжя [7, 89-92]. Тому цікаво співставити художні факти та їх інтерпретацію у трьох різнохарактерних, різножанрових, різночасових спогадів Є. Ф. Комаровського, М. Чайковського та М. Дубецького про одну з реальних тогочасних подій початку XIX ст.

Генерал-ад'ютант і наприкінці життя – мемуарист граф Євграф Федорович Комаровський у своїх «Записках» розповідає про арешт і розстріл у Житомирі за зраду царю деякого Ржевуського. Наведемо першими спогади безпосереднього свідка й учасника тієї події: «Після повернення нашого до Житомира полковник Зелепуга, який командував тоді Житомирським батальйоном внутрішньої варти надав мені при рапорті розпорядження головнокомандуючого армією адмірала Чичагова, щоби розстріляти доставленого до полковника Зелепуги зрадника Ржевуського, колишнього доглядача наших провіантських магазинів, які він передав супротивнику. Це викликало великі заворушення між поляками, тим паче, що незадовго до цього отриманий був милостивий маніфест государів, яким було даровано амністію у несуттєвих випадках. Багато з поляків звернулись до мене з проханнями, хотіли послати депешу до государя, і щоб ексекуція була відстрочена до отримання рішення. Я відповідав їм, що це мене зовсім не стосується, що полковник Зелепуга знає, на що він себе наражає, якщо не приведе до виконання розпорядження головнокомандуючого армією. У визначений день для ексекуції, крім Житомирського батальйону, в якому я наказав усім зарядити рушниці кулями, відповідно до мого розпорядження ще приведені були три запасних ескадрони для збереження порядку. Коли поляки побачили таку військову силу, нічого розпочати не наважились; Ржевуський був розстріляний без всякого з їх боку втручання. Однак, після цього поляки на тому місці, де зарито було тіло розстріляного Ржевуського, поставили пам'ятник» [8, 92].

Цей самий випадок занотований уродженцем Гальчина Житомирського повіту М. Чайковським у гавенді «Лучани. 1812». Однак, письменник, якому

в той час було десь років вісім – дев'ять, не будучи свідком події, розповідає про неї за чужими згадками. Спогади М. Чайковського у сюжетній канві мало чим відрізняються від спогадів Є. Ф. Комаровського, однак, дуже потужна емоційна складова його мемуаристичного повідомлення діаметрально протилежно розставляє акценти події: «У Житомирі в той час губернатором був грек Комбурлей; без честі й віри, звичайний підлий чужоземець на царській службі. Перед ним представ Жевуський. Жевуський на всі запитання відповідав сміливо й гордо:

– Я це зробив.

– Ти зрадник! Шахрай!

– Я поляк! <...>

– Розстріляти шахрая! Вигнати його геть! – і (Комбурлей – В. О.) виніс вирок до розстрілу.

Суворий смертний вирок рознісся по Житомиру. Два обивателя насмілилися піти до Комбурлея і поговорити з ним. Одним був Тадеуш Чацький, новгородський староста, видатний муж Волині, другий Пилип Олізар, литовський підчаший, душа старопольська. <...>

День був ясний, сонце світило, ніби відбувалась якась урочиста подія. Сила московського війська, і кіннота, і піхота, навіть гармати, вийшли на вільське перехрестя, і люд різної статі і віку туди збігся. Між вільською і черняхівською дорогами у колі стояло військо, а люди дивились здалеку. На дрожках і в каретах з'їхались московські чиновники, був серед них і Комбурлей. <...>

Ось і постав він (Жевуський – В. О.) на місці смерті, перед своєю могилою.

Зняли з нього кайдани, він вільно розпрямив плечі, зітхнув. Хотіли йому зав'язати очі, він зірвав пов'язку: «Дозвольте перед смертю дивитись на польську землю».

У той час туман закурився на Вільській дорозі, дзвоник, як п'яний дзвонив, щодуху мчали замилені коні, кур'єр примчав, вискочив з кибитки, і губернатору в руки віддав якийсь пакет. <...>

Комбурлей поморщився, зблід, затремтів, зім'яв папір і вигукнув: «Стріляй!» Жевуський приклав долоню до серця: «Сюди, в польське серце!»

Офіцер наказав: «Вогонь!» Дванадцять разів стріляно, дванадцять разів влучили у в'язня, але жодної кулі не потрапило в серце, впав на землю і валявся у крові власній, і закликав: «Дружино! Польсько!»

Диким голосом Комбурлей заволав: «Прикладами добити!» І солдати прикладами розбили голову в'язню. Потім у викопану яму поклали ще напівживого й землею засипали. Військові й люд від жахливого видовища відвертав очі, серця їх кривавились зневагою та бажанням помсти. <...>

У Комбурлея був великий обід на честь царської ласки за присланий йому орден святого Андрія» [9, 164-166].

Ізяславчанин М. Дубецький, який народився майже через чверть століття після російсько-французької війни, так пригадує ту подію: «У 1812 р. Тверда рука генерала Ертеля нависла над містом. Він вишукував сліди симпатії до

наполеонівської компанії. У ті часи відбулись декілька кривавих ексекуцій за наказом цього генерала, і ледве не був страчений у Житомирі підозрюваний у симпатіях до французів поміщик з Овруцького повіту Войцех Прушинський. Його вже прив'язали до стовпа, і були спрямовані карабіни на його груди, як прибув урядовий гонець від вищої влади з Києва та в останню хвилину відмінив ексекуцію. Прушинського було відвезено до Києва» [10, 119-120].

Якщо порівнювати сюжетну схему трьох мемуаристичних творів, то можна навіть говорити про дзеркальне їх співпадіння: високий царський урядовець віддає наказ про страту зрадника, вирок має відбутися прилюдно, з'являються гонець про помилування або з наказом про амністію, відбувається публічна кара. Однак, при детальному співставленні художніх фактів виявляються разючі різночитання. У Є. Ф. Комаровського цим високим царським урядовцем названо адмірала П. В. Чичагова, у М. Чайковського – губернатора М. І. Комбурлея, у М. Дубецького – генерала Ф. Ф. Ертеля. У трьох сюжетах різні прізвища жертви – Ржевуський, Жевуський і Прушинський відповідно. Гінцями добрих новин у першому випадку були «багато поляків», у другому – Т. Чацький та П. Олізар, у третьому – невідомий урядовий гонець. У версії Є. Ф. Комаровського та М. Чайковського публічна страта відбулась у Житомирі, за версією М. Дубецького – покарання переноситься до Києва.

Після співставлення цих сюжетів може виникнути питання, а чи про один і той же факт йдеться в наведених мемуаристичних текстах?!!

Уточнимо, що сьогодні нам не відомі історичні документи щодо цієї події, які або ще не виявлені, або не введені в науковий обіг, чи взагалі безповоротно втрачені. Те, що десь у 1812 або 1813 роках у Житомирі відбулась показова ексекуція, не викликає сумніву, але наскільки її опис у мемуарах правобережців відповідає реальним фактам, безперечно, сьогодні визначити важко. Однак, немає жодної підстави чи приводу не довіряти чи ставити під сумнів свідчення жодного з мемуаристів.

Подія, як художній факт, наведений у мемуарах Є. Ф. Комаровського, є найбільш ранньою згадкою безпосереднього очевидця. Твір росіянина був написаних десь у період між 1833 – 1843 рр. після від'їзду чиновника з Житомира. Пригадуючи минуле, Є. Ф. Комаровський синтезував безліч фактів свого життя, яким він був свідок, і з цього сонмища обрав публічну страту в губернському центрі деякого Ржевуського, виклав її лапідарно, наділив ситуативними подробицями, задіяв як окультних «свідків» прізвища інших впливових осіб. Відповідно до «законів» жанру – це бездоганна праця мемуариста.

Гавенда М. Чайковського була створена не пізніше 1840 р. Нагадаємо, що письменник після поразки листопадового повстання 1831 р. покинув батьківщину. Таке уточнення необхідно для того, щоб пам'ятати, що М. Чайковський працював над гавендою «Лучани. 1812» за «старими» юнацькими спогадами. Про те, що він був свідком житомирської ексекуції у його «Мемуарах» немає жодного рядка. Тому можна з великою долею вірогідності припустити, що автор при написанні тексту гавенди

користувався раніш почутими розповідями безпосередніх свідків події, які дуже вплинули як на свідків, так і на слухача. Відбулось, так би мовити, подвійне закарбування випадку у пам'яті свідка-очевидця та свідка-розповідача, що підсилило його важливість та узагальнило художню правдивість. Через немалий проміжок часу М. Чайковський художньо відтворив, точніше, перевідтворив подію, наситив її потужною емоційною складовою. Відповідно до «законів» мемуаристики, знов таки, – бездоганна праця автора.

Нарешті, звернімось до спогадів М. Дубецького, які вийшли друком у 1914 р. Три покоління відділяють подію від її останньої мемуаристичної рецепції. Історична подія, попри кардинальні зміни часу, карколомні події російської історії, як бачимо, витримала іспит на затребування, життєздатність та емоційну впливовість. Якщо Є. Ф. Комаровський був свідком, М. Чайковський – слухачем свідка, то М. Дубецький – мінімум «третім» у цьому ланцюгу: слухачем слухача свідка. На початку ХХ століття подія набрала своєї монументальної значущості, легендарної оформленості, об'єктивної художньої правдивості. Спогади М. Дубецького є унікальним свідченням життя факту протягом «століття», коли він устоявся, позбавився другорядного, сформував власний зміст та концепцію, нарешті, набув сталої емоційної складової, зажив власним художнім життям з потужним нашаруванням міфологізму.

Примхливі пертурбації мемуаристичного факту від першої до його останньої рецепції наочно демонструють різнохарактерне життя художнього факту, яке іноді є радикально протилежним до свого першоджерела чи макротекстуального побратима. Цей приклад у суб'єктивній розповіді Є. Ф. Комаровського, ліро-епічній М. Чайковського та епічній – М. Дубецького наочно ілюструє процесуальний генезис художнього факту, динаміку саморуху в астрономічному часі, можливості його багатоваріативного прочитання. У кожному з фрагментів факт набував нових якостей, залишаючи другорядні, часом діаметральні подробиці й емоційні акценти, що в підсумку дозволяє остаточно говорити про нього тільки, як про факт художній.

Художній факт у мемуаристичній літературі в більшості сюжетів має свою історичну та реальну протооснову та, відповідно, свій протосюжет, який у багатьох випадках проявляється як такий, що є для реципієнта твору знаним і може легко ним упізнаватися.

Водночас ще раз зауважимо, що жоден з художніх фактів не може бути тотожним історичному, а є й залишається лише «дагеротипним» його відбитком. Сприйняття художнього факту має другорядний характер по відношенню до реальної події або протоподії, між якими навіть не завжди може бути простежений взаємозв'язок. Введення факту в художню тканину мемуаристичного твору – не є спробою відтворення історії. Це лише художня форма художнього перетворення історичного досвіду. У цьому проявляється індивідуальність автора, як творця тексту, визначення його ролі у тій чи

іншій історичній події, але з могутнім впливом емоційно-естетичного нашарування.

Отже, виявлення історичного факту в романтичному мемуаристичному тексті Правобережжя є поштовхом для його інтерпретації й позначення аксіологічних домінант реципієнтом твору. Наповнений авторським індивідуалізмом він апіорі передбачає множину варіацій його потрактування та, відповідно, емоційного сприйняття. Якщо умовно погодитись з тим, що одним з головних генологічних змістів мемуаристики є пригадування фактів та їх імплементація в текст, то слід пам'ятати, що їх змістовність лише тільки частково відповідає історичним подіям, про які ведеться розмова в композиційно закінченій події мемуарного тексту, а головне призначення – наситити реципієнта твору потужним емоційним зарядом, здатністю до переживання художнього факту.

ЛІТЕРАТУРА:

1. Дорошенко В. О. Мемуари // Українська літературна енциклопедія: У 5 т. – Т. 3. – К., 1995. – С. 338 – 340; 2. Rzewuski H. Pamiętniki Bartołomieja Michałowskiego. – Oddział I. – Т. I. – Petersburg i Mohilew: Zakładem Bolesława Maurycego Wolffa, 1857. – 175 s.; 3. Tazbir J. «Zostawiłeś odłogiem najpiękniejszy talent pisarski...» // Odra. – Luty. – № 2. – 1988. – S. 26 – 34; 4. Тхоржевский С. Портреты пером. Документальные повести. – Л., 1982. – С. 5 – 90; 5. Тхоржевский С. Портреты пером. Исторические повести. – Л., 1984. – С. 3 – 70; 6. Bartnicka V. Dziewiętnastowieczne nazwy osob w powieściach Henryka Rzewuskiego // Poradnik językowy. – 1996. – S. 1 – 16; 7. Єршов В. Польська література Волині доби романтизму: генологія мемуаристичності. – Житомир, 2008. – 624 с.; 8. Комаровский Е. Ф. Записки графа Е. Ф. Комаровского. – М., 1990. – 176 с.; 9. Czajkowski M. Pisma. Powieści kozackie. Gawędy. – Wyd. 2. – Т. 3. – Lipsk, 1863. – 288 s.; 10. Dubiecki M. Na kresach i za kresami. Wspomnienia i szkice. – Т. 1. – Kijow, 1914. – S. 119 – 120.